

ОСОБЛИВОСТІ МІКРОПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ДАВНІХ МОГИЛЬНИКІВ ЯК “ПОСЕЛЕНЬ МЕРТВИХ” ТА МАКРОПЛАНУВАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗМІЩЕННЯ ЦЕРКОВ, ХРЕСТІВ І ГОРОДИЩ

Історики архітектури вже давно прийшли до висновку, що в основі побудови окремих давніх архітектурних ансамблів (в першу чергу, культового призначення) і навіть цілих поселенських комплексів закладена відповідна планувальна схема, яка часто відображає як тогочасні релігійно-філософські погляди, так і науково-прикладні знання. При цьому структура їх планіграфічної системи завжди була складною, багатоплановою та різною для окремих епох і культур. Все ж, головною особливістю будь-якої планувальної структури було панування в ній чітко визначеного порядку в визначеній системі координат, зокрема, як географічних (відносно сторін світу, небесних світил тощо), так і суспільних (відносно релігійних, культурних, соціальних та ін.) центрів*. Але, разом з цим, всюди присутня відповідна основа: суспільна та соціальна ієрархія тогочасного суспільства чи держави. Мета даної роботи – простежити можливість існування особливостей мікропланувальної структури давніх могильників і макропланувальних систем розміщення церков, христів та городищ як складових частин поселенських комплексів у межах відповідно суспільних (община, сім'я) груп та територіальних (державних) об'єднань. У цілому, підтверджується, що їх планувальні структури та системи були теоретично оформлені і практично здійснювалися відповідною владою – общинною, церковною, князівською, що виключало їх “випадковість” чи “хаотичність” та “безплановість”, як про це ще продовжують говорити більшість дослідників матеріальної культури.

1. Мікропланувальна структура давніх могильників

“...Обряди в честь предків важливіші обрядів в честь богів”.

Закони Ману

Згідно з язичницькою ідеологією, немає різниці між світом живих і світом мертвих, а через поховальний обряд здійснюється лише перехід від однієї стадії життя до іншої – останньої і вічної. Язичницькі жерці вчили, що кожна людина вступить до світу мертвих в тій якості, в якій вона перебувала (здобула) на землі. Тому головною метою і змістом поховального обряду було виконання общиною і сім'єю комплексу

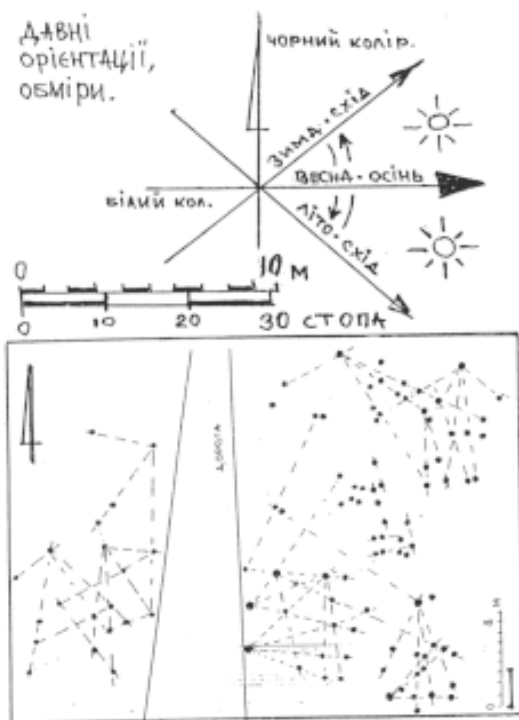
* Зокрема, орієнтація за місцем заходу і сходу сонця (місяця), зірок, сузір'їв, сонцестояння (зимового і літнього), напрямку вітрів тощо. У стародавньому Єгипті визначали орієнтацію кожного храму фараон і богиня Сешет – покровителька закладки храмів, користуючись ритуалом “натягування шнура” відносно відповідного орієнтира. Слід згадати про орієнтацію композиційних осей давньогрецьких міст на м. Дельфи (“географічний центр Землі”), чи давньоримських на м. Рим, а мусульманських на Мекку тощо. Про ритуальні традиції закладки міст, храмів, житлових і суспільних будинків повідомляється в численних давніх філософсько-етичних творах та спеціальних трактатах. Зокрема, в “Артхашастрі” (Індія), в трактатах Чжу-лі і Менцзі (Китай), в працях Гіпподама, Платона, Арістотеля (Давня Греція), Марка Вітрувія Полліона (Рим, “Десять книг про архітектуру”) та ін.

ритуальних дій для розміщення померлого в новому “поселенні мертвих”, у строгій відповідності з його сімейним і суспільним (соціальним) статусом, який він займав в системі “поселення живих”. Дотримання цих вимог та забезпечення померлих усім необхідним для продовження їх посмертного життя і складало основу поховального обряду¹. Таким чином, в ідентичності “поселень мертвих і живих” (планувальна структура) витримувалась рівновага між світом живих і світом мертвих, що було основою всіх дохристиянських релігій.

Вищезначені висновки дозволяють нам підійти до постановки проблеми про відповідність планіграфічної макро- і мікросуспільної структури давніх поселень і могильників та дають можливість їх зворотної археологічної реконструкції.

Археологічні дослідження давніх поселень і могильників дозволяють стверджувати, що вони складають єдиний поселенський комплекс, який існує в одній системі макро- і мікротопографічно узгодженої соціалізації (сімейно-родової, ідеологічної, соціальної тощо). Зокрема, тип, планування та розміри поселень є визначальними критеріями для реконструкції розвитку суспільних відносин племен слов'янських археологічних культур. Дослідники вірно відзначають, що зміни в макротопографічному плануванні поселень відповідають змінам суспільних відносин їх мешканців, відображаючи перехід від первісної патріархальної общини (80

– 100 чоловік, які жили в 3-4 гніздах-поселеннях патріархальних великих сімей-патронімій з 15-20 чоловік і склались з декількох малих, несамостійних сімей) до територіальної, сусідської общини, в якій мала сім'я стала вже господарською самостійною одиницею ранньофеодального суспільства². Більшість дослідників, визнаючи існування чіткої макротопографічної планувальної структури слов'янських поселень, у той же час важко сприймають існування чіткого планіграфічного зв'язку в мікротопографії розміщення жител великої патріархальної сім'ї, яку, на наш погляд, переконливо розробив нещодавно Ярослав Баран³. Зокрема, виявлена ним система діагональних прив'язок при побудові груп жител, фіксувала пряму (батьки-діти) родинну лінію. А саме, пізніші житла планіграфічно пов'язані з більш ранніми системою діагоналі (мотузка), проведеної через кути старого житла (в одному з кутів розміщена обов'язково піч) до одного з кутів нового житла. Мікрохронологія будівель виявила ще одну систему лінійних зв'язків, які охоплювали уже всі будівлі поселення, коли на одній лінії виявляються кути або стіни кількох, одночасових або різночасових жител. Постійне

**Рис. 1. Княжинський могильник.
Грунтовий, тілопальний**

повторення розташування груп жител у вигляді дуги, де всі вони зв'язані лініями (лінійно-радіальна структура), фіксувало бічну лінію родинних зв'язків патронімії (брати, дядьки, племінники тощо). Таким чином, “безсистемна” забудова поселень (і не тільки слов'янських) насправді виявилась чітко планіграфічно спланованою, через відповідну строгу фіксацію внутрішніх “великосімейних” патріархальних генеалогічних зв'язків (літописна “вервь”). Безперечно, що це лише перші кроки в пізнанні цих надзвичайно складних процесів формування мікропланувальної структури давніх поселень*.

Вивчення нами слов'янських (і не тільки) ґрунтових тілопальних могильників (досліджених повністю або в більшій частині) показало наявність також двох взаємопов'язаних систем їх планіграфічної макро- і мікротопографічної побудови, які фіксують як прямі зв'язки в середині малої і великої сім'ї, так і бічні лінії в общині в

цілому. Зокрема, вони утворюють окремі промені-ряди** прямої і діагональної перехресної прив'язки в розміщені поховань, планіграфічним центром яких є могили засновників роду-патронімії (діди, прадіди). У зв'язку з тим, що смерть постійно змінювала природний хронологічний порядок в розвитку (наступності) всіх прямих і бічних сімейних (родинних) ліній та перемішувала статево-вікові групи (рання смерть дітей, батьків, онуків тощо), планіграфічний зв'язок всередині таких генеалогічних груп могильника ускладнювався, тому він важко піддається реконструкції (особливо

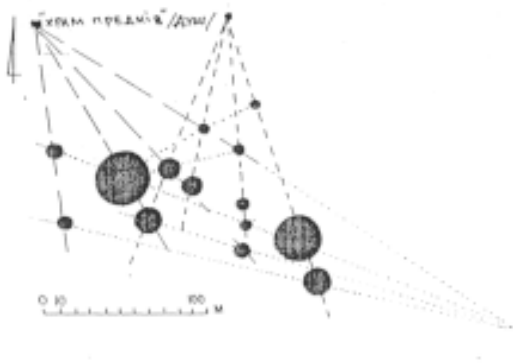

Рис. 2. Перещепинський курганий могильник Більського городища (Гелон). VII - IV ст. до н.е.

на великих і довготривалих могильниках) (рис. 1, 2).

Крім планіграфічного зв'язку, кожна з груп могил, в залежності від місця в сімейній та статево-віковій групі, виділялась і відповідно регламентованими рисами поховального обряду, які так до кінця і не мають єдиного релігійно-функціонального пояснення на даний час. Все це, безперечно, ускладнює археологічну (суспільно-соціально-сімейну) реконструкцію некрополів. У цілому один могильник належав одній патріархальній общині (3-4 покоління), яка складалась з декількох патріархальних сімей-патронімії. Кожна з них утворювала окрему групу могил, в якій кожна сім'я формувала і окремі планіграфічні ряди. Зокрема, новоутворені сім'ї жонатих синів (жонатих внуків) утворювали нові ряди, в яких кожен померлий член сім'ї та самі ряди були пов'язані по статево-віковому принципу діагонально-перехресними лініями з родичами і найперше з засновником роду-патронімії. Таким чином, планіграфічна схема в формуванні дохристиянського ґрунтового тілопального могильника в принципі була подібна до

* Це добре видно, коли члени великої сім'ї живуть на одному поселенні. А в тому разі, коли на різних (“гніздах поселень”), – можливо, повинна існувати подібна система територіальних лінійно-радіальних зв'язків між поселеннями-гніздами сім'ї, роду тощо.

** Слід пам'ятати, що в реальних умовах функціонування поселенського комплексу, в тому числі могильника, повинна існувати відповідно зорієнтована сітка вулиць і доріжок, яка археологічно не завжди простежується.

“генеалогічного дерева” (сімейно-родового). Її чітке дотримання дозволяло всій патріархальній общині і, зокрема, сім'ям, завжди розпізнавати могили своїх предків і померлих родичів, а з іншого боку – здійснювати нові захоронення у відповідності з генеалогічним (суспільним) місцем кожного в системі “поселення мертвих”. Отже, можна говорити також, що ґрунтова тілопальна могила мала і відповідні наземні ознаки (археологічно втрачені). Ґрунтові тілопальні могили, які були, очевидно, основним поховальним обрядом у ранніх слов'ян, займали надзвичайно важливе місце в релігійних віруваннях слов'янського населення, для яких було характерним “поклоніння мертвим”. Так, Аль Масуді (X ст.) писав, що “слов'яни поділяються на багато народів..., більша частина їх племен – язичники, які спалюють своїх мерців і поклоняються їм”^{*}.

Дана схема планіграфічного генеалогічного зв'язку існувала і на пізньослов'янських курганних некрополях. Кургани з одиничними захороненнями (тілоспалення на стороні) утворювали окремі, але взаємопов'язані (взаємоперехресні) планіграфічні ряди (діагональні і прямі), в яких визначається місце кожного покійника в системі як малої, так і великої патріархальної сім'ї. Планіграфічним центром є могили засновників роду-патронімії. Кургани – колективні усипальниці (малосімейні з 2 – 5-ти та великосімейні з 10 – 40 поховань) також розміщені в такій самій системі планіграфічного зв'язку, але вже сусідсько-общинного. В цілому, як ґрунтові тілопальні, так і ранні курганні могильники за характером здійснення поховального обряду були колективними, патріархально-общинними, що відповідало суспільно-економічному рівню його населення⁴. Тому і внутрішня планіграфічна структура могильників була сімейно-патріархально-общинною.

Необхідно згадати і планіграфічну структуру курганних некрополів культури карпатських курганів (II – V ст. н.е.), в яких окремі дослідники, на нашу думку, безпідставно вважають “передтечу” та “імпульс” в причинах появи ранньослов'янської курганної обрядовості. Очевидно, носії культури карпатських курганів, в основному, належали фракійсько-германському субстрату (бастарни), яке входило, як і поліетнічне населення сусідньої черняхівської культури, до сфери впливів провінційно-римського світу. Планувальна структура курганних некрополів вищезазначеної культури, очевидно, мала традиції планувальної системи курганних могильників попереднього часу, які належали більш соціально-стратифікованим “державним” суспільствам ранньозалізного віку. Зокрема, на центральних (“царських”) скіфських курганних некрополях нами простежено, що планіграфічним центром були окремі сімейно-родові “храми предків” (місцезнаходження душ померлих), які розміщувались за межами могильників. Саме

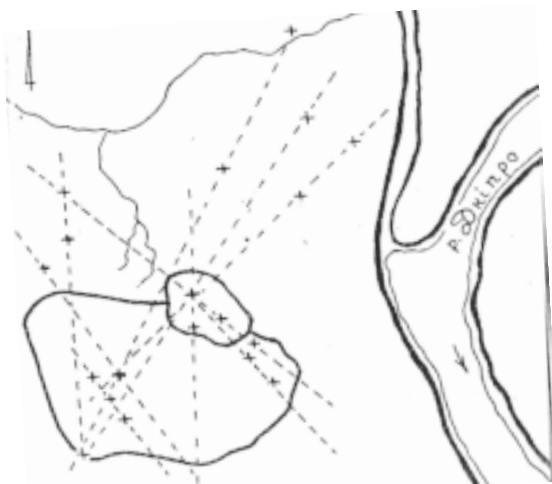

Рис. 3. Давній Київ. Храми XII ст.

^{*} За Лавровим Н. (Лавров Н. Религия и церковь // История культуры Древней Руси. – М. – Л., 1951. – Т. 2. – С. 73).

відносно них, а не могил засновників роду – патронімії, або не тільки їх, і здійснювалась прив'язка всіх могил, що знаходилися в системі прямих і перехресних променів-рядів, які були сформовані окремими сім'ями (рис. 3). Така система відповідала вищому соціальному та суспільно-ідеологічному рівню суспільства періоду існування перших великих протодержавних утворень. Тому на курганних некрополях культури карпатських курганів представлені дві планувальні структури, побудовані відносно “храмів предків” або могил засновників роду (патронімії). Ранньослов'янському, общинному суспільству відповідала лише друга, простіша планувальна структура могильників.

**Рис. 4. Давній Галич.
Церкви XII - XIII ст.**

жонаті брати – діти – племінники), що також було свідченням старих пережитків, які впливали на планіграфічну структуру кладовищ.

У системі християнських кладовищ, планіграфічна структура поховань майже повністю відповідає соціальним зв'язкам. При цьому, чим складнішою була соціальна структура поселенського комплексу, тим більш складна і соціальна структура його кладовищ. Самі ж прицерковні кладовища стають частиною окремих “церковних комплексів”, які обслуговували різні соціальні групи населення, зокрема, князівські і боярські, посадські і сільські та монастирські тощо⁵. На самому кладовищі, при чіткому

У період формування Києво-руської держави мала сім'я стає суспільно і економічно більш незалежною. Тому на могильниках зменшується ще донедавна визначальний патріархально-общинний зв'язок, який поступово змінюється соціально-сімейним. Особливо це відбувалось у великих поселенських комплексах міського типу. На пізніх курганних могильниках (зокрема, дружинних) планіграфічний зв'язок відображає вже в основному соціальний статус похованого, а поховальний обряд здійснюється великою соціальною групою, до якої він належав. Планіграфія могильника соціально-сімейна. На поселенських комплексах сільського типу планіграфія кладовищ сімейно-сусідсько-общинна (літописні “мир”, “погост”, “вервь”). Крім того, для цього ранньфеодального періоду характерні й економічно об'єднані “нерозділені сім'ї” (батьки – жонаті діти – внуки –

рядному плануванні (на схід від церкви, з орієнтацією рядів по осі північ-південь*), все ж намагалися зберегти внутрішню групову, сімейно-родову приналежність похованих. На таких кладовищах (сімейно-родових групах) у “задушні дні” (троїцька субота, вівторок на Фоминій неділі тощо) збиралась уся велика родина, а на могилах були виставлені “поминальні обіди”, водночас відправлялися нові та старі обряди як пережитки культу предків.

2. Макропланувальна система розміщення церков і хрестів

Вивчення принципів взаєморозташування церков дозволило і тут виявити певні макропланувальні закономірності. Історики архітектури, в основному, стверджують, що храми розміщувалися вільно по відношенню один до одного, або в лінію з невеликим вигином, але ніколи по одній прямій⁶. Переважна більшість з них користуються “народною етимологією”, коли говорять про основні критерії вибору місця розміщення нового храму, зокрема: “вибирають гарне, імпазантне і найкраще місце”, “в селах церкви будувались з краю села, часто на пагорбку”, “в містах храми, як доміанти, розміщувались на роздоріжжях і площах”, “мало бути місце з сильним енергетичним полем” тощо**. Давньоруський літописець повідомляв, що Володимир “наказав будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де колись стояли кумири”****, що додає до вище зазначених

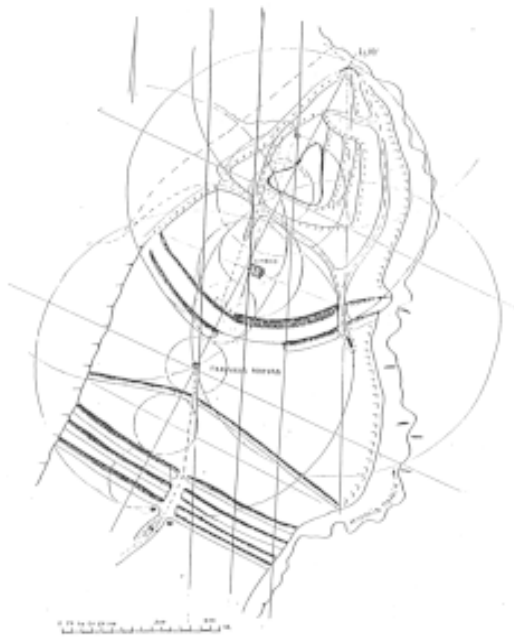

Рис. 4 (додаток). Давній Галич. Крилоське городище. Архітектурно-просторова організація

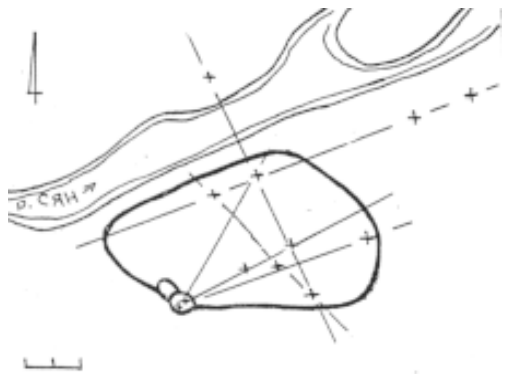

Рис. 5. Перемишль XII - XIII ст. Храми

*Орієнтація християнських поховань була по осі Зах.-Сх. Відхилення від неї викликане різними точками сходу (заходу) сонця протягом року. Те ж стосується і орієнтації церков відносно точки сходу сонця в період конкретних днів освячення місця храму, яке визначав єпископ і давав відповідне ім'я святого тощо.

** Необхідно згадати, про ряд етнографічних, зокрема фольклорних джерел, які повідомляють про надзвичайно цікаві факти, пов'язані з обґрунтуванням вибору сакралізованих ділянок під будівництво церкви або її перенесення на нове місце. Це була завжди для всіх велика таємниця. Місце вибору повинні були вказати Вищі сили, зокрема, частіше за все Матір Божа, яка появлялась на тому місці (на дубі, липі, тощо). Якщо ж місце вибрано невірно, самовільно, то “під час бурі міг звалитись хрест, або перенестись на нове місце”, “в церкву міг вдарити грім”, “впасти дзвін або тріснути”, “церква взагалі могла провалитися під землю, або згоріти...”. Народ вважав, що все це були прояви “Вищої сили”, “Божої волі”, яка забороняла будувати тут храм – місце зустрічі людей з Богом. Це ж відноситься і до вірної орієнтації Церкви та до вибору місця під кладовище і до відповідної орієнтації могили тощо.

*** За Махновцем Л. (Літопис Руський. – К., 1989. – С. 66.)

критеріїв вибору місця храму і давні, невідомі нам язичницькі традиції місця вибору святилищ. В цілому, історики архітектури визнають, що давні зодчі безумовно володіли різними методиками макро- і мікропланування, багато аспектів яких досі нам невідомі.

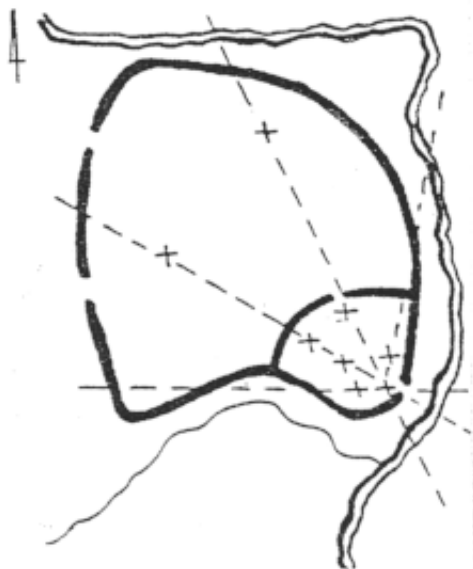

Рис. 6. Давній Переяслав. Храми

простежена як на поселеннях, так і на могильниках. Особливо добре вона фіксується в містах-столицях Давньої Русі (рис. 4,5,6). Зокрема, в Києві – це система лінійно-радіальних прив'язок окремих груп церков до Десятинної Церкви, Софії, Благовіщення на Золотих Воротах, П'єрогощі на Подолі тощо), в Переяславі – відносно Михайлівського собору, в Галичі – Успенського Собору, церкви Спаса, церкви Пантелеймона тощо. Дана макропланувальна система мала традиції ще в часи пізнього середньовіччя.

2. Розміщення сільських церков здійснювалося згідно складної макропланувальної системи взаємоперехресних (діагональних) зв'язків в окремих територіальних групах, які утворюють один великий, загальний “духовний просторовий зв'язок”. Цей зв'язок був візуально невидимим, оскільки передбачав взаємоперехресність у рядах-діагоналях 3 – 6 – 12 і більше церков, часто на значній віддалі і на території із складним, висотним рельєфом. Але цей планіграфічний зв'язок відповідав релігійному, просторовому, ритуальному (духовному) зв'язку між усіма храмами (як будинками Бога, де відбувається зустріч людини з Богом). При виборі місця для нової церкви (в межах поселення) найперше визначалось її місце в системі макропланувального зв'язку з сусідніми, територіально близькими їй храмами. А саме, вона повинна бути в системі діагональних прив'язок з декількох осей, утворених сусідніми храмами, побудованими також відносно своїх діагональних осей. Дана складна геодезична робота, очевидно, виконувалася спеціально уповноваженою єпископом групою “землемірів” за наперед визначеною і затвердженою “церковним статутом” схемою. Вона, можливо, була призначена лише для вузького кола людей (“службового користування”). На даний час ця схема діагональних прив'язок при виборі місця нового храму, на жаль, забута, втрачена і не використовується*. Згідно картографічного

*Дану схему можна використовувати і під час пошуків давно втрачених (невідомих) місць знаходження старих храмів у містах та селах, а також шукати самі поселення чи інші церковні комплекси.

Зокрема, вже в XIX ст. було забуто давньоруське “числове проектування”, основане на числовій системі, тощо. Наші спостереження дозволяють говорити про наявність двох макропланувальних систем в розміщенні церков:

1. Будівництво міських церков здійснювалось на відповідних, прямих, лінійних, радіальних осях відносно одного або декількох центральних храмів, частіше всього єпископських. Це було викликано групуванням церков (у зв'язку з їх залежністю, підпорядкованістю) відносно релігійного центру, який міг змінюватися в різний час. Дана макропланувальна система є більш давньою і якоюсь мірою нагадує нам відповідну планувальну лінійно-радіальну систему патронімічного зв'язку, яка

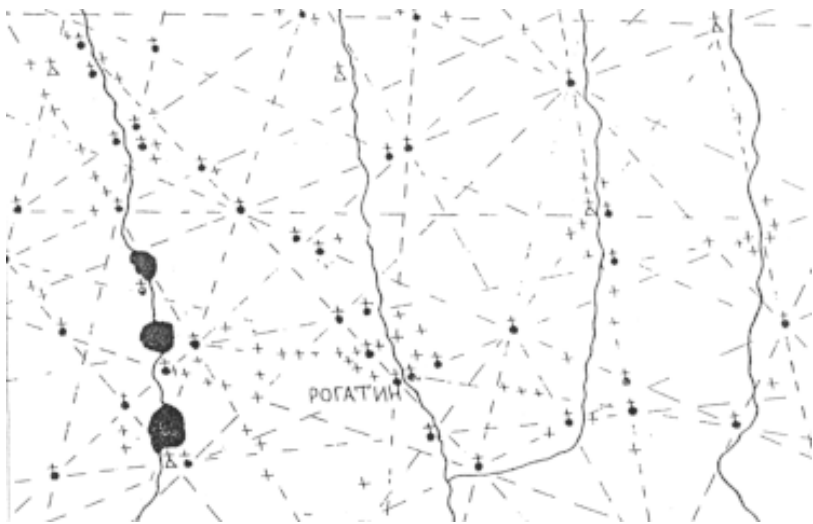

Рис. 7. Церкви та хрести в околицях м. Рогатина на сер. XIX ст. (з карти К. Куммеробергера. 1855 р.)

матеріалу, вона застосовувалась ще до початку XIX ст. (рис. 7).

З макропланувальними системами побудови (взаєморозміщення) церков тісно пов'язана і давня система встановлення хрестів. Наші спостереження, зокрема на картографічному матеріалі XVIII – XIX ст., дозволяють говорити, що при виборі місця під нову церкву, коли проводилася складна геодезична робота по діагональній прив'язці до інших храмів, використовували систему проміжних “реперів” – хрестів. Встановлені на дорогах (роздоріжжях), полях, пагорбах тощо, вони чітко визначали основні напрямки головних діагональних осьових ліній духовного, релігійного просторового зв'язку, вказували на “дорогу до храму”.

Безперечно, існувала невелика група хрестів й іншого призначення. Зокрема, пов'язана з визначними релігійними місцями, монастирями, церквими, цвинтариськими тощо.

Виявлення особливостей внутрішньої мікропланувальної структури давніх поселень і могильників (“поселень мертвих”) та макропланувальної системи взаєморозміщення церков дозволяє говорити про можливість існування планувальної системи взаєморозміщення і інших категорій археологічних пам'яток. Зокрема, надзвичайно цікавою є проблема макропланувальної системи розміщення городищ, у тому числі періоду Київської Русі. Вивчення нами принципів

Рис. 7 (додаток) Церкви на Галицькому Підгір'ї

Рис. 8. Система зовнішньої (територіальної) загальнодержавної оборони. Київська Русь. XI - XIII ст.

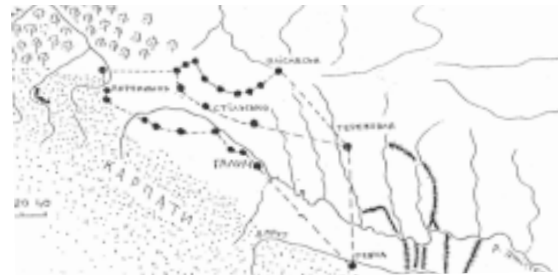

Рис. 9. Система зовнішньої (територіальної) оборони. Галицька земля. XI - XIII ст.

взаєморозташування городищ Київської і Галицької земель показало наявність чітко продуманої макропланувальної системи зовнішньої, загальнодержавної оборони (територіально-замкнутої) [рис. 8, 9]. Всюди присутня чітка рядність і ешелонованість у розміщенні всіх городищ, кожне з яких входило в наперед визначену йому систему окремого ряду тощо. Це було найпершим принципом у виборі місця його розташування, що навіть часом йшло врозріз із природними умовами оборони. Городища ніколи не були просто окремими, самостійними укріпленнями, лише зі своєю внутрішньою системою оборони. Вони були “кільцем” великого ланцюга єдиної загальнодержавної зовнішньої системи оборони, зокрема, в комплексі із “Змієвими валами” (“Трояновими”), природними факторами тощо. Безперечно, вона також була пов’язана із внутрішніми державотворчими (містотворчими) процесами та формувалася довго і поетапно, що ускладнювало їх планувальну структуру. Окреме місце в ній займає і роль адміністративної, фіскальної систем тощо*. В цілому, макропланувальна система взаєморозміщення городищ дозволяє простежити існування декількох

*Лінії зв’язку між городищами в даній макропланувальній системі загальнодержавної оборони частіше всього виступають ще як комунікаційні зв’язки (дороги), а окремі (крайні) є і відповідними пограничними межами (лімесом) земель, князівств, волостей тощо. Взагалі, макропланувальна система взаєморозміщення давніх поселень (у тому числі городищ) в межах суспільно-адміністративних одиниць ще маловивчена. В основному, дослідники вказують при цьому лише на природно-кліматичні умови конкретної місцевості (регіону), топографію або близькість до комунікацій (водних, сухопутних тощо). В таких випадках з’являються такі абстрактні визначення як “гнізда поселень” тощо. Можливо, на ранніх етапах макропланувальна система взаєморозміщення поселень у суспільно-адміністративних одиницях могла бути подібною (близькою) до мікропланувальної структури самих поселень та некрополів. Особливо слід пам’ятати, що ранні (додержавні) угруповання поселень мали відповідну родо-племінну основу. В “державний період” групування поселень (макропланувальна структура поселень) уже не відповідали старим родо-племінним зв’язкам. Держава розривала родо-племінні зв’язки як основу сепаратизму родо-племінної знаті. Макропланувальна система поселень відповідала державним адміністративно-фіскальним, господарсько-економічним потребам до макропланування.

шляхів їх виникнення – общинний, племінний (надплемінний), торгово-ремісничий (ВТРП) і міський. Останні представляли державний (феодалний) шлях, який остаточно завершив формування системи городищ як центрів одержавлення (феодалізації) земель і територій. Міста, які виникли на завершальному етапі процесу їх будівництва державною владою, мали й однакову двохчастинну систему: дитинець і посад тощо. Вони і стали складовою частиною державної адміністративної (волосної) структури⁷.

На даному етапі досліджень нами зроблено лише попередні висновки відносно існування особливостей мікропланувальної структури давніх могильників як “поселень мертвих” і макропланувальних систем розміщення церков, христів та городищ. Зокрема, конкретизація семантики кожного типу поховань для різних історичних епох і етнокультурних груп вимагає більш широкого і комплексного (історико-археологічного, етнографічного, антропологічного, релігієзнавчого, філософсько-психологічного тощо) вивчення. Це ж стосується дослідження планувальних систем інших груп і категорій пам’яток. У цілому, запропоновано лише загальну модель їх окремих головних просторових (планіграфічних) зв’язків, яка існувала в давні часи, формувалася та здійснювалася відповідною владою – сім’єю, общиною, державою і Церквою⁸.

1. Афанасьев Н.Н. Древо жизни. – Москва, 1983; Котляревский А.О. О погребальных обычаях языческих славян. – Москва, 1868; Никитина Г.Ф., Могильников В.А. Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н.э. – Москва, 1974; Седов В.В. Погребальный обряд славян в начале средневековья // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – Москва, 1990; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва, 1981. – С. 176 – 178; Його ж. Язычество древней Руси. – Москва, 1987. – С. 267 – 284.

2. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI – X вв. н.э. – Москва, 1990 – С. 73 – 120.

3. Див.: Баран Я.В. Слов’янська община (за матеріалами поселення Рашків – І) // Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 1992.

4. Див.: Моця О.П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993.

5. Томенчук Б.П. Некрополі Галича і Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) // Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 1998.

6. Красовский Н.С. Некоторые особенности градостроительной структуры Киева середины XII в. // Архитектурное наследие. – Москва, 1976. – № 25. – С.12 – 18; Максимов П.Н. Творческие методы древнерусских зодчих. – Москва, 1976; Довганюк І. Архітектура українських церков. – Львів, 1997. – С.32.

7. Толочко П.П. Пути становления древнерусских городов // Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов’янської археології (Новгород, Росія, 1996). – К., 1996. – С. 63 – 68; Томенчук Б.П. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Там само. – С. 111 – 113; Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної археологічної конференції. – Львів, 2001. – С.220 – 238.

8. Томенчук Б. До питання про особливості мікропланувальної структури давніх поселень як “поселень мертвих” та макропланувальних систем розміщення церков і городищ // Нові технології в археології. Матеріали міжнародної археологічної конференції. – К.-Львів, 2002. – С.301 – 317.